

EEN HISTORISCH PERSPECTIEF

Dit artikel verscheen in 1992 als onderdeel van het rapport 'Waarheen de stroom zich wendt ...',¹ maar is niet eerder onder auteursnaam verschenen. Het rapport was bestemd voor de apostel J.L. Slok en de toenmalige kring van districtsvoorgangers. Het biedt een historisch perspectief op ons gods- en mensbeeld. De gekoppelde uitdrukking 'gods- en mensbeeld', die nu veelvuldig wordt gebruikt, evenals de uitdrukking 'kruispunten van het leven', zijn in dit artikel gemunt. Het bevat elementen die in de huidige discussie naar de mening van de auteur onvoldoende aan bod komen. Er zijn enige kleine tekstwijzigingen aangebracht, de spelling is aan de huidige tijd aangepast en er zijn enkele voetnoten toegevoegd.

Manfred Horstmanshoff

Gods eigen Werk

'Dit is geen nieuwe sekte; het is Gods eigen Werk...', zo schreven de Engelse apostelen in 1836 in hun Testimonium.² Zij formuleerden dit getuigenis van hun geloof na een jaar van overleg, studie en gebed. Anno 1992 kunnen wij, na een jaar van overleg, studie en gebed, hetzelfde zeggen. Er zijn vele, en essentiële, verschillen tussen toen en nu. Zij richtten zich tot de gekroonde hoofden en kerkelijke leiders. Wij richten ons tot onze apostel, maar voelen ons zélf aangesproken. Zij stonden argwanend tegenover verandering en vernieuwing. Wij roepen onszelf en anderen juist op ieders mogelijkheden te benutten.

Overeenkomstig is echter het geloof in de menselijke nabijheid Gods en het afwijzen van de mentaliteit die mensen tot dingen reduceert en dingen maakt tot inwisselbare objecten in plaats van de schepping te zien als een geheel, waarvan de mens zelf deel uitmaakt en die hij mag beheren.³

Voor wie het wil zien, scharen de veranderingen en vernieuwingen in het Godswerk zich, in historisch perspectief, in een bepaalde lijn. Vernieuwingen die op het moment zelf soms als een breuk met het verleden worden ervaren, blijken achteraf vaak organisch uit eerdere veranderingen voort te vloeien. In het onderstaande wordt gepoogd de lijnen te trekken van de historische ontwikkeling die hebben geleid tot de Wolfhezeconferenties.⁴ Het huidige proces van vernieuwing staat niet op zichzelf, doch vloeit voort uit geleidelijke veranderingen in ons beeld van God en ons beeld van de mens.

---

* Ik dank de redactie in de persoon van Rob Tijdeman voor de royaal geboden gelegenheid dit artikel te publiceren. De tekst is nu zelf een stuk geschiedenis geworden. Ik sta echter nog steeds ten volle achter de inhoud. Het is een persoonlijk historisch perspectief, geen gedocumenteerde beschrijving van de ontwikkeling van gods- en mensbeeld van de laatste 2500 jaar.

¹ 'Waarheen de stroom zich wendt ...'. *Rapport van de klankbord-, onderzoeks- en leerprogrammagroep*, Baarn, Het Apostolisch Genootschap, 1992-1993. Voor de context zie Berry Brand, *Nieuw licht op oude wegen*, Delft, Eburon, 2013, p. 540.

² *Het Getuigenis van de Apostelen aan de hoofden der Kerk en der Christenheid in het jaar 1836*, z.p. z.j., p. 120; zie Brand, *Nieuw licht*, pp. 90-93; voor dit citaat: p. 116.

³ Zo geeft H.W. von der Dunk, *Conservatisme*, Bussum, Fibula-Van Dishoeck, 1976, p. 75, de opvattingen weer van de achttiende-eeuwse Westfaalse historicus Justus Möser.

⁴ De Wolfhezeconferenties waren leer- en werkconferenties die in 1992 voor geestelijk verzorgers van Het Apostolisch Genootschap werden georganiseerd. Zie Brand, *Nieuw licht*, pp. 542-544.

I Het beeld van de mens

De menselijke maat

De geschiedenis van het menselijk denken is de geschiedenis van de mens op weg naar zichzelf.⁵ Aanvankelijk voelde hij zich speelbal van goddelijke machten, die hij te vriend moest zien te houden door middel van offers en gebeden. Ook zijn emoties hadden, zo geloofde hij, een goddelijke oorsprong. Pas betrekkelijk laat in zijn ontwikkeling ontdekte de mens dat hij een innerlijk heeft, een persoonlijkheid, en een wil.

In de Griekse geschiedenis zijn de eerste voorbeelden te vinden van denkers die uit die ontdekking de consequenties trokken dat de godenwereld een projectie was van menselijke gedachten en emoties. Protagoras verklaarde in de vijfde eeuw v.C. dat 'de mens de maat van alle dingen' is en dat dus niets buiten de mens om kan worden gekend. Deze opvatting is het uitgangspunt voor ontwikkelingen in kunst en wetenschap die uitgaan van de menselijke maat als harmonisch principe, als voorbeeld waarvan in onze tijd de 'modulor' van de architect Le Corbusier kan worden genoemd.

De opvatting dat de mens de maat van alle dingen is, leidt op het terrein van de natuurwetenschappen in onze tijd als uiterste consequentie tot het inzicht⁶ dat de fysische wetten en de structuur van het heelal zijn zoals ze zijn, om de aanwezigheid van waarnemers zoals wij, mensen, mogelijk te maken. Het heelal moet 10 miljard jaar oud zijn om aan de voorwaarden te kunnen voldoen voor het ontstaan van menselijk leven. Zonder de mens is het heelal letterlijk onvoorstelbaar. Wij zijn er, omdat het heelal is zoals het is, en we zien het zo, omdat wij bestaan.

Secularisatie en emancipatie

De opvatting dat de mens de maat van alle dingen is, ligt ook ten grondslag aan de secularisatie en emancipatie van vandaag - 2500 jaar later - in het moderne Westen. Immers, zodra men godsdienst ziet als een manier om goddelijke zeggingskracht te verlenen aan wetten die mensen hebben ingesteld, is de volgende stap snel gezet. God is dan op zijn best alleen nog maar een super-politieagent, aldus Voltaire, en het hoeft geen verwondering te wekken, dat sommigen, zoals Karl Marx, godsdienst beschouwen als 'opium van het volk', een bedwelming, waaruit de mens liefst zo spoedig mogelijk moet ontwaken om zijn lot in eigen hand te nemen.

Zij die de menselijke waardigheid en vrijheid verdedigden waren in het algemeen tegen de godsdienst gekant. Als tijdens de Franse Revolutie de 'rechten van de mens' worden geformuleerd, in een fundamenteel vertrouwen in de uiteindelijke goedheid en de redelijkheid van de mens, worden in de kerken altaren voor God vernietigd, maar voor de Rede opgericht. Bevrijdingsbewegingen, die sindsdien overal ter wereld opkwamen, vinden in die opvattingen hun oorsprong. Hun geloof in de maakbaarheid van de samenleving leidde tot leerstellige denkbeelden en onderdrukking. 'Uit haat tegen de menselijke ondeugden verloren zij de liefde voor de mensen' zo merkt een Engelse tijdgenoot, Edmund Burke, op.⁷ In die wereld die voor hun

---

⁵ Zie Manfred Horstmanshoff, ' "Geduld, mijn hart!" Het gesprek met zichzelf, contingentie en identiteit', *De Verdieping* 0-1 (2010).

⁶ Het zogeheten zwak antropisch principe. Vgl. P.C. van der Kruit, *Welke ster is nu de mijne?*, rede, (Groningen 1988) pp. 21-24; zie ook: rubriek Verdieping, artikel 8-1, Oorsprong. Over mens en heelal, wetenschap en religie, samenhang en toeval, de weg en de herberg. Uitgebreide (XXL) versie van de 10e J.H. van Oosbreezing, pp. 61-64, in de boekuitgave, Delft, Eburon, 2008, pp. 35-44.

⁷ 'By hating vices too much, they came to love men too little', Edmund Burke, *Reflections on the revolution in France and on the proceedings in certain societies in London relative to that end* (1790); geciteerd naar Von der Dunk, *Conservatisme*, 1976, p.79.

ogen ineenstortte, toen het in de revoluties vergoten bloed nog niet was opgedroogd en het rumoer van de machines van de industriële revolutie aanzwol, kwamen de deelnemers aan de Alburyconferenties bijeen in de overtuiging dat de volkssoevereiniteit de belichaming van het Beest uit de Openbaringen was en dat de wederkomst van Christus op handen was.⁸

Het begin van wetenschappelijk denken bij de Grieken, ontstaan uit verwondering, twijfel, discussie en steeds herziene hypothesen over de kosmos en de mens, leidde in de Oudheid en Vroege Middeleeuwen nauwelijks tot veranderingen in het traditionele samenlevingspatroon. De opkomst van de handel in de steden in Noord-Italië en West-Europa in de veertiende eeuw is echter het vertrekpunt voor het ontstaan van de moderne, verstedelijkte samenleving, die gepaard ging met een steeds snellere technologische ontwikkeling. Wie het beeld van maatschappij en wereld van de twintigste eeuw vergelijkt met dat van de pre-industriële wereld, ziet grote verschillen. Vanaf de Oudheid tot aan de Industriële Revolutie, die in sommige gebieden van Europa pas aan het begin van de twintigste eeuw doordrong, bleef de maatschappij in hoofdzaak op landbouw gebaseerd. Collectieve belangen gingen voor individuele belangen. Het magisch-religieuze wereldbeeld bepaalde het levensritme totdat secularisatie, letterlijk 'verwereldlijking', dat wereldbeeld openbrak. Daardoor werden de kruispunten van het menselijk leven, geboorte, volwassen worden, huwelijk en dood, steeds minder overheerst door religieuze en collectieve waarden en steeds meer individueel, zonder bemoeienis van religieuze gezagsdragers, geregeld.⁹

Emancipatie, bevrijding uit afhankelijkheid, is een ander aspect van het doordringen van het besef van de menselijke waardigheid in de dagelijkse praktijk. Slaven, vrouwen, kinderen, ouderen, arbeiders, inwoners van gekoloniseerde gebieden, homoseksuelen, alle mensen kunnen er aanspraak op maken als individu te worden gewaardeerd. De prijs die voor die steeds grotere vrijheid en gelijkheid wordt betaald, lijkt echter een steeds grotere eenzaamheid te zijn, terwijl de broederschap als ideaal steeds verder achter de einder verdwijnt. De traditionele godsdienst geeft nog slechts aan een minderheid¹⁰ troost, geborgenheid en levenszin.

Religieus geïnspireerd humanisme

Er waren ook verdedigers van de menselijke vrijheid en waardigheid die zich niet tegen de godsdienst keerden. Pico della Mirandola in 1486 - in zijn Rede over de menselijke waardigheid - dat de mens volledig vrij is om de plaats in de schepping in te nemen die hij zelf wil. Hij zegt daarbij met nadruk dat de mens die vrijheid gebruiken moet om te streven naar God. Die religieuze inspiratie is kenmerkend voor het vroege humanisme (Erasmus). In Nederland valt in de zestiende eeuw een figuur als Coornhert op, die leert dat de mens een vrije wil heeft, van nature goed is, en zich in een proces van wedergeboorte steeds verder kan vervolmaken. In het algemeen echter zijn godsdienst en humanisme van elkaar vervreemd.¹¹

---

⁸ Over de Alburyconferenties zie Brand, *Nieuw licht*, pp. 47-54.

⁹ De term 'kruispunten' is een poging de term van A. van Gennep in *Les rites de passage*, Parijs, Émile Nourry, 1909, in het Nederlands weer te geven.

¹⁰ In 1989 verklaarde 51 % van de Nederlanders onkerkelijk te zijn. In 1889 was het percentage onkerkelijken 1,5 %, H. Knippenberg, 'Religie en kerken' in: W. Uitterhoeve (red.), *De staat van Nederland* (Nijmegen 1990) p. 23. Zie ook: H. Knippenberg, *De religieuze kaart van Nederland*, (Assen 1992). In 2008 rekenden nog geen zes op de tien Nederlanders zich tot een kerkgenootschap (bron: http://www.cbs.nl/NR/rdonlyres/D0702EDB-0B85-4611-878A-C32AC2E3C1B3/0/BT200903_Pag10.pdf, geraadpleegd 4 augustus 2014).

¹¹ Hannemieke Stamperius, *God en de Verlichting*, Vught, Skandalon, 2011, toont aan dat tal van beroemde Verlichtingsdenkers, zoals Descartes, Locke en Newton, wel degelijk religieus waren, zij het op een ondogmatische manier.

II Het beeld van God en goden

De godsvoorstellingen in de geschiedenis zijn zo gevarieerd als de menselijke fantasie maar toelaat. Soms waren het mensengestalten van eeuwigdurende jeugd en schoonheid, soms gedrochtelijke monsters, soms was het vuur, of niet meer dan het suizelen van de wind. De Joden brachten het monotheïsme, de verwachting van de Messias en het geloof in de heilsgeschiedenis; maar ook de barmhartige zorg voor zieken en behoeftigen. De volgelingen van Jezus van Nazareth zagen hem als Messias en geloofden dat met hem het verwachte Koninkrijk van God was gekomen. Hij bracht het evangelie van de naastenliefde. En als iets in de eerste eeuwen van het christendom - naast het eeuwige leven - aantrekkingskracht had, dan was het wel die voor allen in praktijk gebrachte naastenliefde. Na zijn executie werd Jezus' dood gezien als losprijs voor de zonden der mensheid. In aansluiting bij de Joodse opvattingen werd de geschiedenis een heilsgeschiedenis. De spoedige wederkomst en het duizendjarig vreedrijk inspireerden miljarden mensen tot op vandaag. Die gedachten lagen ook ten grondslag aan de herleving van het apostolische Werk in Engeland omstreeks 1830.

Toen het besef doordrong dat de mens zich goden schept naar zijn eigen beeld en gelijkenis, trachtte men zich God voor te stellen als de Gans Andere. Maar de natuur is sterker dan welke leer ook. Ook al verbiedt men gesneden beelden, dan toch blijft God 'de Vader', de Milde Moeder, de Redder of de Triomfator. De mens Jezus werd de Zoon van God. Als de Romeinen in de eerste eeuw n.C. een verbod kregen om de keizer in levende lijve te aanbidden, vereren zij diens *genius* ('kracht'), maar zij maken een bronzen beeldje van de gestalte van de keizer. Als een voorvechtster van vrouwenkiesrecht, in de vroege twintigste eeuw, steun zoekt bij een zuster in de strijd, krijgt zij de bemoedigende woorden te horen: 'Vertrouw maar op God, Zij zal je helpen'. Ook als apostolischen zijn wij niet aan die verwarring ontkomen. In de praktijk werden 'God', 'Apostel' en 'Christus' niet scherp onderscheiden. Hoewel zo niet bedoeld, bleef de voorstelling van 'God als Apostel' mogelijkheden bieden voor autoriteitsgeloof.

Maatschappij en godsdienst

Er is een verband tussen maatschappelijke structuur en godsdienst. De democratische Atheners uit de vijfde eeuw v.C. kenden een pantheon van elkaar beconcurrerende goden. Toen de op afstand besturende monarch in de Hellenistische wereld de bestuurders van de steden tot politieke machteloosheid had gedoemd, verscheen de ene almachtige godheid op het religieuze toneel, zonder nochtans de andere goden geheel aan het zicht te onttrekken. De Joden, die aanvankelijk een nomadisch leven leidden, kenden een draagbare god, die in de Arke des Verbonds met hen meereisde. In het Romeinse Rijk werd de cultus van de levende heerser, de keizer, die hier en nu voor zijn onderdanen als een redder en heiland de hemel op aarde bracht, verdrongen door de verering van Christus, die in het hiernamaals redding en verlossing zou brengen. Door de bekering van keizer Constantijn werd het Romeinse Rijk de voorafschaduwing van het koninkrijk van God. De christelijke kerk als organisatie met ook wereldlijk gezag was zijn creatie. Een hedendaags historicus noemde dat 'de grote vergissing', omdat daardoor geloof en politiek onontwarbaar werden vermengd.¹² De bestaande politieke structuur werd bekleed met goddelijk gezag.

Het verschil in tempo tussen de verstarde kerkelijke structuur en de zich naar nieuwe vormen ontwikkelende samenleving moest wel tot grote spanningen leiden. De ontdekkingen van nieuwe werelden (Columbus), de herziening van het wereldbeeld (Copernicus) en van het beeld van het lichaam van de mens

---

¹² Aalders, G.J.D., *De grote vergissing. Kerk en staat in het begin van de vierde eeuw*, Kampen, Kok, 1979.

(Vesalius) moesten consequenties hebben voor de religieuze opvattingen. De Reformatie is de noemer waaronder die spanningen voor ons in de geschiedenis herkenbaar zijn. Zij bracht echter geen grotere vrijheid en geen wezenlijk nieuw mensbeeld. Het spoor van Erasmus en Coornhert werd verlaten.

III Samenvallen van godsbeeld en mensbeeld

Wie 'het Godswerk' ziet als de werkzaamheid van de scheppende kracht in de kosmos die ertoe heeft geleid dat er vandaag mensen zijn, zal daarin geen plan, in de zin van een vooraf getekende blauwdruk, kunnen ontdekken. Wie bij 'het Godswerk' denkt aan het apostolische werk, of zelfs aan Het Apostolisch Genootschap, zal opmerken dat de ontwikkelingen daarin een weerspiegeling zijn van de algemene maatschappelijke ontwikkelingen. Van hiërarchisch gezag naar open verhoudingen op basis van menselijke gelijkwaardigheid. Van een gesloten wereldbeeld naar een open wereldbeeld.

De apostolischen van de negentiende eeuw geloofden onwrikbaar in een zich voltrekkend heilsplan Gods. Hun visie was gestempeld door hun plaats in de maatschappij. De Engelsen waren conservatieve intellectuelen, die in de Franse Revolutie tekenen zagen van het naderende 'einde der tijden' en vreesden voor het verlies van de wereld die hun vertrouwd was. Hun luisterrijke liturgische gewaden maakten plaats voor lutheraans-piëtistische eenvoud, toen apostel Schwartz zich tot mensen wendde, die van een spoedige wederkomst des Heren meer heil verwachtten dan van pogingen om zelf hun maatschappelijke positie te verbeteren. Hun beeld van God en mens was hetzelfde, zij het vanuit verschillend maatschappelijk perspectief. De hiërarchische structuur van de Hersteld Apostolische Zendinggemeente kenmerkte zich door de patriarchale verhoudingen die in Nederland in de jaren twintig en dertig nog algemeen waren. De verhouding van de apostel tot de broeders en zusters was die van een vader tot zijn geloofskinderen. De afgeslotenheid van de apostolische gemeenten was niet uitzonderlijk in een periode van verzuiling. De periode van apostel Van Oosbree was belangrijk omdat, zeker ook als gevolg van de toegenomen welvaart, het perspectief van de onmiddellijke wederkomst aan belang inboette. De vorming van een hechte gemeenschap kreeg een zwaarder accent dan de verwachting van persoonlijk zielenheil. De grote doorbraak naar een nieuw beeld van God en mens was echter te danken aan apostel L. Slok, die, reeds voor zijn roeping als apostel, geconfronteerd met de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog, tot het inzicht kwam dat oorlogen niet overeenkomstig Gods wil of onder Gods toelating geschieden, maar tot het terrein van de menselijke verantwoordelijkheid behoren. Radicaler dan vele grote twintigste-eeuwse theologen¹³ rekende hij af met het beeld van een van verre besturende God, en, gezien het enthousiasme van het Godsvolk van die tijd, met meer succes. Het conflict met de Neuapostolische Kirche is te herleiden tot een wezenlijk verschil van opvatting over het beeld van God en mens. Vanzelfsprekend leidde dit nieuwe inzicht tot een innige persoonlijke liefdesband tussen de apostel en allen die hem in het Godswerk wilden volgen. De gedachte: 'God als mens' werd echter

---

¹³ M.J. Tang, *Het Apostolische Werk in Nederland tegen de achtergrond van zijn ontstaan in Engeland en Duitsland*, Diss. Utrecht, Den Haag 1982, p.85, spreekt er zijn verwondering over uit dat in Het Apostolisch Genootschap vernieuwende theologische denkbeelden werden aanvaard die ongeveer terzelfder tijd elders heel voorzichtig door grote theologen (Bultmann, Bonhoefer, Tillich) werden geformuleerd en pas veel later (Robinson) bij een groter publiek ingang vonden. Ik ben mij ervan bewust dat de ontwikkelingen in de laatste 25 jaar in de theologie niet hebben stilgestaan en dat ik menige denker onrecht doe door haar of hem hier niet te vermelden. Ik volsta met de titel van één recent werk dat mij bijzonder heeft aangesproken: Carel ter Linden, *Wat doe ik hier in godsnaam? Een zoektocht*, Amsterdam, De Arbeiderspers, 2013. Het gaat mij er echter om de revolutionaire gedachten van apostel L. Slok in hun toenmalige context te plaatsen; hierover schreef ik: 'De betekenis van apostel Lambertus Slok als religieus vernieuwer' in H.F.J. Horstmanshoff (red.) *Gedachtenis. Ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van apostel L. Slok*, Baarn, Het Apostolisch Genootschap, 2004, pp. 11-27. Brand, *Nieuw licht*, is nu onmisbaar als referentiewerk.

al te vaak beperkt tot: 'God als Apostel'. Er kwam wel een nieuw Godsbeeld, maar de consequenties daarvan voor het mensbeeld, in 1949 zo veelbelovend aangekondigd als: 'Wij zijn er voor God!', werden nauwelijks getrokken. Bij de roeping van apostel J.L. Slok in 1984 bleek dat het nieuwe mensbeeld, dat uitgaat van respect voor de persoonlijke integriteit en waardigheid van het individu en van de maatschappelijke ontwikkelingen, waarin hiërarchische en autoritaire verhoudingen achterhaald zijn, gedragen kan worden door het geloof in God die zich in Zijn schepping als liefdemacht kan realiseren. Dat is een 'heilsplan Gods', waarin de mens de bepalende factor is.¹⁴

De ontwikkeling van het apostolische werk in zijn verschillende fasen leidt onmiskenbaar tot een samenvallen van het Gods- en mensbeeld. De mens komt tot zichzelf, kan en wil zich niet meer beroepen op een hogere autoriteit als plaatsvervangend geweten, noch op God, noch op de apostel, of enig ander persoon. Toch is de gedachte dat de mens orgaan Gods is niet nieuw. Al in de tweede eeuw n.C. verklaart een overigens anonieme Griekse filosoof dat het doel van het menszijn is het openbaar maken van het goddelijk leven.¹⁵

De consequentie van de gedachte dat de mens zelf verantwoordelijkheid draagt voor zijn toekomst en dat de geschiedenis niet volgens een van tevoren vastgesteld scenario verloopt, dringt nog maar moeizaam tot ons door.

In de magisch-religieuze wereld vreesde de mens de natuurkrachten, die hij zag als straf voor het zich vergrijpen aan de door de godheid gewilde orde. In de onttoverde wereld van vandaag vrezen wij het meest onze eigen menselijke krachten, die de natuur, als de passieve kwetsbare voorwaarde voor leven op aarde, verontreinigen. De verantwoordelijkheid daarvoor kunnen wij niet meer op goddelijke machten buiten ons afschuiven. Bescherming daartegen zal alleen van onszelf kunnen uitgaan door een verhoogd ethisch bewustzijn, een vernieuwd besef van onze plaats en taak in de wereld en van onze diepe afhankelijkheid van ieder medemens. Dennis Meadows roept in zijn boek *De grenzen voorbij* (1992)¹⁶ op tot een 'nieuw humanisme' dat in staat zal zijn om ons weer liefde, vriendschap, begrip, solidariteit, opofferingsgezindheid en levenslust te laten voelen. Als wij zo God van aangezicht tot aangezicht zien, leren wij opnieuw onze plaats des dienens in het grote heilsplan Gods achten.

© H.F.J. Horstmanshoff
E-mail: hfhorstmanshoff@kpnmail.nl

Dr. H.F.J. (Manfred) Horstmanshoff is emeritus bijzonder hoogleraar Geschiedenis van de Antieke Geneeskunde aan de Universiteit Leiden. Van zijn hand zijn verschillende wetenschappelijke en populair-wetenschappelijke publicaties verschenen. Hij is binnen Het Apostolisch Genootschap o.a. actief geweest als voorganger, schrijver (*Bewogen woorden. Klein apostolisch woordenboek*, Baarn, Het Apostolisch Genootschap, 2011, met foto's van Wil Werner) en redacteur. Hij is initiator en oud-bestuurslid van de stichting J.H. van Oosbreelezing.

---

¹⁴ Nu, tweeëntwintig jaar nadat deze woorden geschreven zijn, voeg ik daaraan toe dat zijn opvolgers D. Riemers en B. Wiegman, in dezelfde richting zijn verder gegaan,

¹⁵ *eis theias dzôês epideixin*, Iamblichus, bij Stobaeus I 379.1, geciteerd naar E.R. Dodds, *Pagan and christian in an age of anxiety*, Cambridge, Cambridge University Press, 1965, p. 22, n.4.

¹⁶ In aansluiting bij Aurelio Peccei; zie D. H. Meadows, D. L. Meadows, J. Randers, *De grenzen voorbij. Een wereldwijde catastrofe of een duurzame wereld*, Utrecht en Antwerpen, Spectrum/Aula, 1992, pp. 249-250.